

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ભારતમાં કૃષિ શ્રમિકોની સ્થિતિનો અભ્યાસ

અરવિદ્યાભાઈ રઘુભાઈ ચૌહાણ
(M.A,GSET,P.hd scholar ,Monark University)

પ્રસ્તાવના :-

કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસમાં અર્થતંત્રના મુખ્યત્વે ત્રણ ક્ષેત્રનો ફાળો જોવા મળે છે. જેમા પ્રાથમિક ક્ષેત્ર(કૃષિ) દ્વિતીય ક્ષેત્ર(ઉદ્યોગ) અને તૃતીયક્ષેત્ર (સેવાક્ષેત્ર)નો સમાવેશ થાય છે. અલ્પ વિકસિત અને વિકાસશીલ રાષ્ટ્રમાં કૃષિ ક્ષેત્રનું યોગદાન સવિશેષ હોય છે. ભારત એ ગ્રામીણ અર્થતંત્ર ધરાવતું વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર છે. તેના સર્વાંગી વિકાસનો આધાર કૃષિ વિકાસ ઉપર રહેલો છે. આજે પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે દેશની વસ્તીના ૬૦ ટકા વસ્તી ખેતી વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલી જોવા મળે છે. ખેતી રાષ્ટ્રીય આવકમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. કૃષિ પેદાશોની નિકાસથી વિદેશી ડૂંડિયામણની કમાણી થઈ શકે છે. દેશમાં ખાધાન્ન, કાપડ વગેરેનું ઉત્પાદન થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત દેશનો સમતોલ આર્થિક વિકાસ રોજગારીનું સર્જન ઉદ્યોગને કાચો માલ વગેરે ખેતી ક્ષેત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આમ ખેતી ક્ષેત્ર આપણા દેશના અર્થતંત્રની કરોડરજી સમાન છે. કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસ માટે આઝાદી પછી ઘણા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. આમ છતાં ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે. તેમાંની એક પાયાની સમસ્યા એ ખેત મજૂરોની સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે સંકળાયેલી છે. ૨૧મી સદીમાં પણ ભારતીય ગ્રામીણ માળખામાં કૃષિ કામદારો સૌથી ઉપેક્ષિત વર્ગ છે. ખેત મજૂરો પાસે કોઈ કૌશલ્ય કે તાલીમ નથી તેમજ તેમની પાસે રોજગારીની વૈકલ્પિક તકો ન હોવાથી તેમની આવક ખૂબ જ ઓછી છે. તેમજ રોજગાર અનિયમિત જોવા મળે છે.

ખેતમજૂરનો અર્થ :-

“ખેતમજૂરો એ અસંગઠિત અને તાલીમ મેળવ્યા વિનાનો શ્રમિક છે તેની પાસે જીવવા માટે શારીરિક શ્રમ સિવાય બીજું કશું નથી.”

- રાષ્ટ્રીય શ્રમપંચ

“ખેતમજૂર એટલે એવી વ્યક્તિ જેણે આખા વર્ષ દરમિયાન જેટલા દિવસ કામ કર્યું હોય તેમાં અડધાથી કે તેથી વધારે દિવસ ખેતમજૂર તરીકે કામ કર્યું હોય.”

- પ્રથમ ખેતમજૂર સમિતિ

“ખેડૂતની કુલ આવકમાંથી જો ખેતમજૂરી એ મોટો હિસ્સો હોય તો તેને ખેતમજૂર ગણવો.”

-બીજી ખેતમજૂર તપાસ સમિતિ

ખેત મજૂરોની લાક્ષણિકતાઓ :-

સામાજિક અને આર્થિક સીડીના સૌથી નીચા સ્તર સાથે સંકળાયેલા ખેત મજૂરોની જીવનશૈલીમાં સુધારો કરવા માટે કોઈ તર્કસંગત નીતિ વિકસાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તે પહેલાં, ખેત મજૂરોની લાક્ષણિકતા ધરાવતા વિશિષ્ટ લક્ષણોને જાણવું જરૂરી છે. ભારતીય ખેત મજૂરોની લાક્ષણિકતા મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

૧) ખેત મજૂરો છૂટાછવાયા છે

ભારતમાં કૃષિ મજૂરો 5.6 લાખ ગામડાઓમાં વ્યાપકપણે વિખેરાયેલા છે, જેમાંથી અડધા ગામોમાં 500 થી ઓછી વસ્તી છે. અને તેથી, ઔદ્યોગિક કામદારોની જેમ અસરકારક સંગઠન બનાવવાનો કોઈપણ પ્રશ્ન, અદ્ય મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. આમ, ખેત મજૂરોની વિશાળ સંખ્યા સમગ્ર ભારતમાં પથરાયેલી હોવાથી, રાષ્ટ્રીય સ્તરની વાત ન કરીએ તો પણ રાજ્ય સ્તરે પણ તેમનું અસરકારક સંગઠન ઊભું કરવાનો કોઈ સફળ પ્રયાસ લાંબા સમયથી થયો નથી.

૨) કૃષિ મજૂરો અકુશળ છે અને તાલીમનો અભાવ છે

ખેત મજૂરો, ખાસ કરીને શહેરો અને શહેરોથી દૂર નાના ગામડાઓમાં, સામાન્ય રીતે અકુશળ કામદારો છે જેઓ સદીઓ જૂના પરંપરાગત વેતનમાં કૃષિ કાર્ય કરે છે. તેમાંના મોટાભાગના, ખાસ કરીને 500ની આસપાસની વસ્તી ધરાવતા નાના અલગ ગામોમાં રહેતા લોકોએ ખેતીના આધુનિકીકરણ વિશે સાંભળ્યું પણ નથી. તેમાંના મોટા ભાગના સામાન્ય રીતે રૂઢિચુસ્ત, પરંપરાથી બંધાયેલા, સર્વગ્રાહી અને અસહ્ય લોટ માટે રાજીનામું આપે છે જે તેમના અનુસાર ભાગ્યે તેમની નિંદા કરી છે. પરિવર્તન કે સુધારણા માટે ભાગ્યે જ કોઈ પ્રેરણા હોય છે. કારણ કે, મકાનમાલિક દ્વારા સીધી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે, ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈ બચવા માટે સખત મહેનત છે અને કોઈ વૈકલ્પિક રોજગાર નથી. ખેતમજૂરે તમામ પ્રકારના કામ-ખેતી અને ઘરમાલિકની બોલી પર કરવાનું હોય છે.

૩) અસંગઠિત ક્ષેત્ર

ખેત મજૂરો ઔદ્યોગિક મજૂરોની જેમ સંગઠિત નથી. તેઓ અભણ અને અજ્ઞાન છે. તેઓ છૂટાછવાયા ગામડાઓમાં રહે છે. આથી તેઓ ટ્રેડ યુનિયનની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવા માટે નું આયોજન કરી શક્યા ન હતા. આ લગભગ યુનિયનોમાં છે. શહેરી વિસ્તારોમાં કામદારો સામાન્ય રીતે યુનિયનોમાં પોતાને સંગઠિત કરી શકે છે અને ખેત મજૂરોના કિસ્સામાં તે મુશ્કેલ માટે અનુકૂળ છે. તદ્દનુસાર, તેમના માટે જમીનના માલિકો સાથે સોદાબાજી કરવી અને સારાની સલામતી કરવી મુશ્કેલ છે

૪) નિમ્ન સામાજિક સ્થિતિ

મોટાભાગના કૃષિ કામદારો હતાશ વર્ગના છે, જે યુગોથી ઉપેક્ષિત છે. નિમ્ન જાતિ અને હતાશ વર્ગો સામાજિક રીતે વિકલાંગ છે અને તેઓ ક્યારેય પોતાની જાતને દૃઢ કરવાની હિમત ધરાવતા નહોતા. તેઓ ડમ્પ-સંચાલિત ઢોર જેવા રહ્યા છે. ભારતના કેટલાક ભાગોમાં, ખેતમજૂરો સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે, લણણીના સમયે નોકરીની શોધમાં આગળ વધી રહ્યા છે. ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં ગ્રામીણ યુનંદા વર્ગની મજબૂત પકડને કારણે કાયદા દ્વારા તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટેના સરકારી પગલાં અત્યાર સુધી બિનઅસરકારક સાબિત થયા છે.

૫) શ્રમની માંગ અને પુરવઠો

ખેતમજૂરોની સંખ્યા ખૂબ મોટી છે અને તેમની પાસે કૌશલ્ય નજીવું છે, સામાન્ય રીતે તેમની માંગના સંબંધમાં ખેત મજૂરોનો પુરવઠો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે. વાવણી અને લણણીની સીઝન દરમિયાન જ ખેત મજૂરોના કિસ્સામાં લગભગ સંપૂર્ણ રોજગાર હોવાનું જણાય છે. પરંતુ, એકવાર લણણીની મોસમ પૂરી થઈ જાય, ત્યારે મોટાભાગના કૃષિ કામદારો ખાસ કરીને એવા વિસ્તારોમાં બેરોજગાર થઈ જાય છે, જ્યાં એક જ પાકની પદ્ધતિ હોય છે.

૬) ઓછી સોદાબાજી

ઉપરોક્ત તમામ પરિબલોને લીધે, ભારતમાં ખેતમજૂરોની સોદાબાજીની શક્તિ અને સ્થિતિ ઘણી નબળી છે. વાસ્તવમાં, તેમાંથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં ગામડાના નાણા ધીરનાર, મકાનમાલિકો અને કમિશન એજન્ટોની પકડમાં છે, ઘણી વખત એક જ વ્યક્તિ ત્રણેય ક્ષમતાઓમાં કામ કરે છે. આશ્ચર્યની વાત નથી કે ખેત મજૂર ભારતના લોકોનો સૌથી વધુ શોષિત વર્ગ છે.

૭) મકાનમાલિકની બોલી પર

સામાન્ય રીતે 'ખેત મજૂરો અને જમીનમાલિકો વચ્ચેનો સીધો અને રોજબરોજ સંપર્ક' હોય છે જેમના ખેતરમાં તેઓ કામ કરે છે. ઔદ્યોગિક કામદારોથી વિપરીત, એમ્પ્લોયર અને કર્મચારીઓ વચ્ચેનો આ સીધો સંપર્ક એ કૃષિ મજૂરનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ઉપરોક્ત કેટલીક મહત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતાઓ ભારતના ખેતમજૂરોને ઔદ્યોગિક કામદારોથી અલગ પાડે છે. આમ અંશતઃ તેમના નિયંત્રણની બહારના પરિબલોને કારણે અને અંશતઃ તેમના સ્વાભાવિક બરગા જીવનને કારણે. નબળાઈ, ખેત મજૂરોને ખૂબ જ ઓછું વેતન મળી રહ્યું છે અને તેથી તેઓને કંગાળ અવસ્થામાં જીવવું પડે છે.

૮) બંધુઆ મજૂરો

ભારતમાં કૃષિ સંવર્ગના તળિયે એવા મજૂરો છે જેમની સ્થિતિ સર્ફની સ્થિતિથી બહુ અલગ નથી. કૃષિ દાસત્વ ભારતના તે ભાગોમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત છે જ્યાં નીચલા અને હતાશ વર્ગો અને સૌથી વધુ સંખ્યાબંધ વર્ગો છે. ગામડાઓની વંશીય રચના જે સામાજિક સ્તરીકરણને નિયંત્રિત કરે છે તે ગુલામી પરિસ્થિતિઓના અસ્તિત્વ માટે જવાબદાર છે.

ભારતમાં ખેતમજૂરોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિના કારણો :-

૧) રોજગારી અને વૈકલ્પિક તકોનો અભાવ :

ભારતમાં ખેતમજૂરો ગંભીર બેરોજગારીનો સામનો કરી રહ્યા છે અને રોજગારનો કોઈ વૈકલ્પિક સ્ત્રોત ન હોવાથી અલ્પરોજગારીની સમસ્યાઓ.રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ NSS 32 રાઉન્ડ અનુસાર બંધાયેલ મજૂરીની પ્રણાલી નાબૂદ કરવામાં આવી હોવા છતાં લગભગ 3.5 લાખ બંધુઆ મજૂરો હજુ પણ ભારતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.કામદારોએ સવારથી સાંજ સુધી કામ કરવું પડશે કારણ કે કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી કામ અને રજા અને અન્ય લાભો માટે કોઈ જોગવાઈ નથી.ખેત મજૂરો માત્ર મોસમી રોજગાર શોધે છે અને મોટા ભાગ માટે જે વર્ષમાં તેઓ રોજગારથી દૂર રહે છે.

૨) વધતું જતું દેવું :

ખેતમજૂરોની આવકનું સ્તર ખૂબ જ નબળું હોવાથી તેઓ ગામડાના શાહુકારો પાસેથી સતત લોન માગે છે.સંસ્થાકીય એજન્સીઓ તેમને લોન આપવામાં આનાકાની કરે છે.તદનુસાર,તેઓએ બિન-સંસ્થાકીય સ્ત્રોતો પાસેથી ધિરાણ મેળવવું પડે છે જેમ કે ખાનગી શાહુકારો કે જેઓ ઊંચા દરે વ્યાજ વસૂલ કરે છે અને અન્ય ઘણી રીતે તેમનું શોષણ કરે છે. વાસ્તવમાં, ખેતમજૂરોનું દેવું પેઢી દર પેઢી પસાર થાય છે અને તે ક્યારેય પૂર્ણપણે ચૂકવવામાં આવતું નથી.

૩) ઓછા વેતન સાથે કૃષિ મજૂરોનું નારીકરણ :

મહિલા કૃષિ મજૂર વસ્તી 1961માં 16.8 મિલિયનથી વધીને 2000માં 27.6 મિલિયન થઈ છે. 2006માં મહિલાઓના શ્રમ બળનું કદ 5.26 મિલિયન હતું. આ કૃષિનો સૌથી મોટો હિસ્સો 67 ટકા છે.

સ્ત્રી કૃષિ કામદારોને સામાન્ય રીતે સખત મહેનત કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે અને તેમને તેમના પુરુષ સમકક્ષો કરતાં ઓછો પગાર આપવામાં આવે છે. મોટા ભાગના સૂકી જમીન વિસ્તારોમાં મહિલા કામદારો સામે આવો પૂર્વગ્રહ છે

૪) સ્થળાંતર મજૂરીમાં વધારો :

હરિયાણા ક્રાંતિએ ખાતરીપૂર્વકના સિંચાઈ વિસ્તારોના ખિસ્સામાં મહેનતાણું વેતનની રોજગારીની તકોમાં નોંધપાત્ર વધારો કર્યો છે જ્યારે વિશાળ વરસાદ આધારિત વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો લગભગ અટકી ગઈ છે.તેથી, બાદમાંથી ખેડૂત વિસ્તારોમાં પરપ્રાંતિય મજૂરોનો મોટો પ્રવાહ જોવા મળ્યો છે. ગ્રામીણ સ્થળાંતર કામદારોને કારણે આંતરરાજ્ય તકલીફોની સંખ્યા આશરે 10 મિલિયન હોવાનું અનુમાન છે.

૫) વસ્તીમાં વધારો :

ભારતની વસ્તી 1921 પછી ખૂબ જ ઝડપી ગતિએ વધી છે. જો કે, વિકાસ ખૂબ જ ધીમી ગતિએ આગળ વધ્યો છે અને ખેતી સિવાયના વિસ્તારોમાં વધતી જતી વસ્તીને રોજગાર આપવાનું શક્ય બન્યું નથી.ઉત્પાદન ઉદ્યોગો, પરિવહન અને તૃતીય ઉદ્યોગોમાં ટેકનોલોજીનું મિશ્રણ એવું છે કે મૂડી-શ્રમ ગુણોત્તર વ્યવહારીક રીતે નિશ્ચિત અને અપરિવર્તનશીલ છે.પરિણામે, આ ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની વધતી તકો પૂરી પાડવાનું સામાન્ય રીતે શક્ય નથી.જો કે, કૃષિ ક્ષેત્રની પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણપણે અલગ છે, માત્ર મૂડી-શ્રમ ગુણોત્તર માટે જ નહીં પરંતુ જમીન-શ્રમ ગુણોત્તર યલ માટે પણ.તેથી, જ્યારે વસ્તી વધે છે, ત્યારે લોકો તેમની આજીવિકા માટે (અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોજગારની અવિરત તકોને કારણે) ખેતી તરફ પાછા વળે છે. આમ,ખેત મજૂરોની સંખ્યામાં વધારો થવાનું એક મુખ્ય કારણ વસ્તીમાં વધારો છે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નાના ખેડૂતોનું વધતું દેવું પણ કૃષિ કામદારોની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે જવાબદાર છે.

૬) ઋણમાં વધારો :

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નાના ખેડૂતોનું વધતું દેવું પણ કૃષિ કામદારોની સંખ્યા વધારવા માટે જવાબદાર છે.નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશનના 59મા રાઉન્ડના સર્વેમાં ખેડૂતોના દેવાદારીને આવરી લેવામાં આવી હતી.એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે 48.6 ટકા પરિવારો દેવાદારીમાં જીવી રહ્યા હતા.

નાના ખેડૂતોની જમીન હડપ કરવાના હેતુથી શાહુકારો અને મહાજન ઘણીવાર એડવાન્સ લોન આપે છે. તેઓ વિવિધ ગેરરીતિઓ અપનાવે છે જેમ કે વ્યાજના અતિશય દરો વસૂલવા અને એકાઉન્ટ્સમાં હેરાફેરી કરવી. અને એક વખત નાના અને સીમાંત ખેડૂતો તેમના સંક્રાંતમાં આવી ગયા પછી, તેમના માટે બહાર નીકળવું ખૂબ મુશ્કેલ બની જાય છે. દેવું ચૂકવવાના પ્રયાસમાં, આ ગરીબ ખેડૂતોને કૃષિ કામદારો તરીકે કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે.ઘણી વખત તેમની જમીન પણ શાહુકારો પાસે ગીરો રાખવામાં આવે છે જેઓ લોનની ચૂકવણી ન કરવાના બહાને કોઈક રીતે અથવા પછીથી તેને હડપ કરી લે છે.આમ, જ્યારે ખેડૂતોને ખેત મજૂરોના દરજ્જામાં ઘટાડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે ખેતમજૂરોનું જીવનઘોરણ પણ કથળી રહ્યું છે.

૭)નાણાં અને વિનિમય પ્રણાલીના ઉપયોગનો ફેલાવો :

નાણાંના ઉપયોગ અને વિનિમય પ્રણાલીના વિકાસના ચૂકવણીના સ્પેડએ કૃષિનો સમગ્ર રંગ બદલી નાખ્યો છે.જ્યારે અગાઉ જમીન ઘણી વખત ભાડૂતોને ખેતી કરવા માટે આપવામાં આવતી હતી (જેમની પાસેથી મકાનમાલિકો ઉત્પાદનના એક ભાગના રૂપમાં ભાડું મેળવતા હતા), હાલની પ્રથા એ કામ કરવા માટે કૃષિ કામદારોને રોજગારી આપવાની છે. આ કામદારોને વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. આમ, કામદારો હવે જમીનથી 'અલગ' અથવા 'મોસમી' થઈ રહ્યા છે અને વધુને વધુ વેતન-મજૂરોની ભૂમિકા ધારણ કરી રહ્યા છે.

૮)મૂડીવાદી કૃષિ :

છેલ્લા ત્રણ દાયકા દરમિયાન આ દેશમાં કાર્યરત પરિબળોની બહુવિધતાને લીધે, મૂડીવાદી કૃષિને મોટું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.મધ્યસ્થીઓની નાબૂદી, કૃષિમાં તકનીકી વિકાસ, સસ્તી સહકારી ધિરાણ, માર્કેટિંગ સુવિધાઓનું વિસ્તરણ અને સરકારની ભાવનીતિએ મૂડીવાદી કૃષિના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કર્યું છે.

ભારતમાં કૃષિ મજૂરોની વૃદ્ધિ:

અંગ્રેજોના

આગમન પહેલા ભારતમાં કૃષિ કામદારોનો વર્ગ અસ્તિત્વમાં ન હતો. સર થોમસ મુનરોએ 1882માં કહ્યું હતું કે ભારતમાં એક પણ ભૂમિહીન મજૂર નથી.નિ:શંકપણે, આ એક અતિશયોક્તિ હતી.જો કે, તે સુરક્ષિત રીતે કહી શકાય કે કૃષિ કામદારોનો વર્ગ કોઈપણ ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે ખૂબ નાનો હતો. 1881ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, તે વર્ષમાં ભૂમિહીન મજૂરોની સંખ્યા 7.5 મિલિયન હતી. 1921માં, કૃષિ કામદારો 21 મિલિયન હતા જે કુલ ગ્રામીણ કાર્યકારી વસ્તીના 17.4 ટકા હતા.ત્યારથી ખેતમજૂરોની સંખ્યા સતત વધી રહી છે. તેઓ 1951માં 27.5 મિલિયન અને 1961માં 31.5 મિલિયન હતા. 1971ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કૃષિ કામદારોની સંખ્યા 47.5 મિલિયન હતી જે કુલ કામદારોના 26.9 ટકા જેટલી હતી. 1981ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કૃષિ કામદારોની સંખ્યા 55.4 મિલિયન હતી જે કુલ શ્રમદળના 25.1 ટકા હતી 1991 વસ્તી ગણતરી મુજબ તે વધીને 74.7 મિલિયન થઈ હતી.

TABLE 1.1

GROWTH OF AGRICULTURE LABOUR IN INDIA

Year	Number (in million)
1951	28.0
1961	32.0
1971	48.0
1981	55.5
1991	74.7
2001	107.4
2011	144.3

Source: Population Census Reports, 1951-2011.

એ જે કુલ શ્રમ દળના 26.5 ટકા હતા અને 2001માં તે 107.4 મિલિયન અને 2011માં 144.3 મિલિયન હતા.આ દર્શાવે છે કે શ્રમ દળનો દર યોથો વ્યક્તિ ભારતમાં કૃષિ કામદાર છે.વિવિધ વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓ સરખાવી શકાય તેમ નથી કારણ કે સમય સમય પર કૃષિ કામદારોની વ્યાખ્યામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.જો કે, કૃષિ કામદારોની સતત વધતી જતી સંખ્યાની અસ્પષ્ટ વલણ સ્પષ્ટ છે!

હાલમાં, શ્રમ કાયદાઓ સંગઠિત મજૂર દળ તરફ લક્ષિત છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રને હાલની મજૂરીમાંથી વધુ લાભ મળતો નથી કાયદાઓ, ખાસ કરીને, અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાંના સંવેદનશીલ જૂથો શહેરી અનૌપચારિક ક્ષેત્રો, કૃષિ મજૂર સ્થળાંતર મજૂર, મહિલાઓ અને બાળ મજૂર અને ગરીબ ભૂમિહીન કામદારો વગેરે. આ નબળા જૂથોના વ્યાપકપણે લાગુ પડતા કાયદાઓમાંનો એક લઘુત્તમ વેતન સાથે સંબંધિત છે.વિવિધ રાજ્ય સરકારો દ્વારા વિવિધ સ્તરે લઘુત્તમ વેતન નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. જો યોગ્ય રીતે લાગુ કરવામાં આવે તો લઘુત્તમ વેતન આવકના સ્થાનાંતરણ માટે વધુ

સંભાવના પ્રદાન કરે તેવી અપેક્ષા છે.જો કે તે સુનિશ્ચિત કરવું આવશ્યક છે કે 'અમલીકરણમાં, કોઈ હેરાનગતિ નથી.

TABLE 1.2
DISTRIBUTION OF AGRICULTURAL WORK FORCE IN INDIA,
DURING 1961-2011.

Year	Total Population (in millions)	Total Agricultural Workers (in per cent)	Total Cultivators (in per cent)	Total Agricultural Labourers (in per cent)
1961	439	72.36	52.80	19.56
1971	548	70.12	43.14	26.98
1981	683	68.35	42.33	26.02
1991	844	67.01	39.85	27.16
2001	1027	58.40	31.71	26.69
2011	1210	54.60	24.60	30.00

Sources: Census of India 1961 to 2011.

કોષ્ટક 1.2 દર્શાવે છે કે 1961 થી 2011 ના સમયગાળા દરમિયાન ભારતીય વસ્તીમાં જબરદસ્ત વધારો થઈ રહ્યો છે. પરંતુ 1961 માં કૃષિ સાથે સંકળાયેલી કામ કરતી વસ્તી 72.36 ટકા હતી, જ્યારે 2011 માં તે માત્ર 54.60 ટકા છે. તે દર્શાવે છે કે કૃષિ પરની વસ્તીની નિર્ભરતામાં ઘટાડો થયો છે અને તે જ સમયગાળા દરમિયાન ખેડૂતની ટકાવારીમાં પણ ઘટાડો થયો છે. પરંતુ 1961 થી 1991 દરમિયાન ખેત મજૂરોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે, જ્યારે 2001માં તેમાં થોડો ઘટાડો થયો છે.જો કે, 2011માં કૃષિ મજૂરોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. 1961 થી 2011ના સમયગાળા દરમિયાન ખેડૂતોની ટકાવારીમાં પણ ઘટાડો થયો હતો.

સંદર્ભ સાહિત્ય :-

1. Dr. Gobind Kumar.Das a (2020) " Problems of Agricultural Labour in India"- International journal of innovative Research in science Engineering and Technology - e- ISSN -2319 8753 p- issn-2320-6710 volume -9 issue -7 July 2020
2. Sawant T.R (2017) " Indian Agricultural Labour Problems and Suggestions" Research front special issue no 2nd pp-46-48
3. Venkateshwarlu & M.Ramakrishna Reddy (2017) "Problems of Agriculture Labour in India" Research front special issue no -2 pp-159-161
4. Anurag.C and Sukhpalsingh (2021) " socio-Economic Conditions of Agricultural Labourers in Punjab" Indian Journal of Agricultural Economics Volume -76
5. Government of India 2011 Census.
6. Basavaraj,G.2011, Impact and implications of MGNREGA on Labour.
7. 2011- socio-Economic: Review - Gandhinagar Director of Economics and Statistics.
8. Jha.P.K (1997) Agriculture Labour in india - New Delhi - Vikas Publishing House
9. G.Revathy (2020) " An Economic Analysis of Landless Agricultural Labourers in Madurai District of Tamilnadu" P.hd Research Thesis in Madurai Kamaraj University Tamilnadu.
10. Mrs.Sangita.v.Dumore (2016) " Economical study of Landless Labourers Problems in Maharashtra" International journal of Advance Research in Science and Engineering Vol-5 issue -5